

- Zvit pro stan tserkovnykh shkil..., 1913* – Zvit pro stan tserkovnykh shkil Podilskoi yeparkhii v navchalno-vykhovnomu protsesi za 1911-1912 navchalnyi rik // Pravoslavna Podoliia. – №9. – 03.03.1913 r.
- Zvit pro stan tserkovnykh shkil..., 1912* – Zvit pro stan tserkovnykh shkil Podilskoi yeparkhii v navchalno-vykhovnomu protsesi za 1911-1912 navchalnyi rik // Pravoslavna Podoliia. – №33. – 19.08.1912 r.
- Zvit pro stan tserkovnykh shkil..., 1912* – Zvit pro stan tserkovnykh shkil Podilskoi yeparkhii v navchalno-vykhovnomu protsesi za 1911-1912 navchalnyi rik // Pravoslavna Podoliia. – №33. – 19.08.1912 r.
- Zvit pro stan tserkovnykh shkil..., 1913* – Zvit pro stan tserkovnykh shkil Podilskoi yeparkhii v navchalno-vykhovnomu protsesi za 1911-1912 navchalnyi rik // Pravoslavna Podoliia. – №10. – 10.03.1913 r.
- Zvit pro stan palomnytskoi shkoly..., 1913* – Zvit pro stan palomnytskoi shkoly pry Podilskomu Arkhireiskomu Domi za 1912 rik // Pravoslavna Podoliia. – №12. – 24.03.1913 r.
- Zvit pro stan tserkovnykh shkil..., 1913* – Zvit pro stan tserkovnykh shkil Podilskoi yeparkhii v navchalno-vykhovnomu protsesi za 1911-1912 navchalnyi rik // Pravoslavna Podoliia. – №17. – 28.04.1913 r.
- Zvit pro stan tserkovnykh shkil..., 1912* – Zvit pro stan tserkovnykh shkil Podilskoi yeparkhii v navchalno-vykhovnomu protsesi za 1910-1911 navchalnyi rik // Pravoslavna Podoliia. – №38. – 23.09.1912 r.
- Zvit pro stan tserkovnykh shkil..., 1912* – Zvit pro stan tserkovnykh shkil Podilskoi yeparkhii v navchalno-vykhovnomu protsesi za 1910-1911 navchalnyi rik // Pravoslavna Podoliia. – №38. – 23.09.1912 r.

УДК 37.014.3)06(477)

Валентина Деркач

ЗРОСТАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ УЧИТЕЛІВ В КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

У статті автором на основі архівних матеріалів та спогадів сучасників видатного педагога розкрито основні напрямки роботи В. Сухомлинського з молодими вчителями. Проаналізовано протоколи засідань педагогічних рад та психологічних семінарів Павлівської середньої школи 1948-1970-х років. Наголошено на тому, яку увагу приділяв видатний педагог відвідуванню та аналізу уроків та вивченню системи роботи молодих учителів. Зазначено, що досвід роботи корифея педагогічної науки з даної проблеми за останні роки глибоко вивчався педагогами та науковцями Китайської Народної Республіки, обговорювався на Міжнародних конференціях в Україні, Польщі, Китаї та Росії. На конкретних прикладах показано, яка робота проводиться з молодими вчителями, спрямована на зростання їх професійної майстерності в умовах Нової української школи.

Ключові слова: В. Сухомлинський, молоді вчителі, видатний педагог, плани роботи, педагогічний колектив, педагогічна майстерність, урок, педагогічна рада, психологічні семінари.

In the article the author, on the basis of archival materials and memories of contemporary outstanding teacher, reveals the main areas of work of V.O. Sukhomlynskyi with young teachers. Analyzing the protocols of meetings of pedagogical councils and psychological seminars of Pavlish high school 1948-1970 s. Emphasizes the importance of the prominent teacher attending and analyzing lessons and studying the work of young teachers. It is noted that the experience of the cordier of the pedagogical science on the given problem has been deeply studied by the teachers and scientists of the citizens Republic of China in recent years, discussed at the international conferences in Ukraine, Poland, China and Russia. For example, it shows what kind of work is being done with young teachers, aimed at increasing their professional skills in the conditions of the New Ukrainian school.

Pedagogy

The creative heritage of the outstanding teacher V.A. Sukhomlinskyi, who enriched the theory and practice of pedagogical interaction with new approaches. The creativity of the teacher is analyzed, where bright pages on the pedagogical skills of teachers and school principals can be traced, in the conditions of democratization of the management of the educational process of the New Ukrainian School becomes especially relevant.

Keywords: *V. Sukhomlynskyi, young teachers, outstanding teacher, work plans, pedagogical staff, pedagogical skills, a lesson, a pedagogical council, psychological seminars.*

Постановка проблеми. Василь Олександрович Сухомлинський увійшов в історію української педагогіки як педагог-гуманіст, який за 22 роки роботи в Павлівській школі створив унікальну систему навчання і виховання школярів, спрямовану на гуманізацію навчально-виховного процесу.

З кожним роком зростає кількість наукових досліджень, присвячених вивченню його педагогічного доробку. Дослідження науковців М. Антонця, М. Богуславського, Л. Бондар, С. Білецької, Н. Дічек, Н. Калініченко, В. Кузя, А. Луцюка, В. Риндак, А. Постільняк, О. Савченко, О. Сухомлинської, Л. Ткачук, Сяо Су та інших переконливо свідчать про те, що ідеї видатного педагога сучасності широко втілюються у практику роботи закладів загальної середньої освіти не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досвід роботи В. Сухомлинського з даної проблеми за останні роки глибоко вивчався педагогами та науковцями Китайської Народної Республіки, обговорювався на Міжнародних конференціях в Україні, Польщі, Китаї та Росії.

В основі педагогічної системи павлівського Добротворця лежать ідеї провідних вчених, класиків педагогічної науки: Я. Коменського, Я. Корчака, Ж. Руссо, Г. Сковороди, А. Макаренка, М. Монтесорі, С. Русової.

В. Сухомлинський зробив значний внесок у розробку теорії і практики управління навчальним закладом. Проблемі керівництва навчально-виховним процесом у школі присвячене його дисертаційне дослідження «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи», книги «Павлівська середня школа», «Розмова з молодим директором», «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителеві», «Як виховати справжню людину», «Методика виховання колективу», статті «Суспільство і вчитель», «Етика взаємовідносин в педагогічному колективі», «Педагог – колективна особистість» та інші.

Мета статті – розкрити зростання професійної майстерності учителів у контексті педагогічної спадщини В. Сухомлинського в умовах Нової української школи.

Виклад основного матеріалу. Свою роботу в Павлівській середній школі В. Сухомлинський розпочав з підбору кадрів і формування педагогічного колективу однодумців. Особливу увагу він звертав на одну з головних управлінських функцій адміністрації школи яка полягає у підвищенні науково-методичного рівня вчителів, що є основою

систематичного удосконалення їх педагогічної майстерності.

Думки павлівського Учителя в цьому плані актуальні і сьогодні, вони співзвучні із статтею 54 Закону України «Про освіту», в якій зазначається, що «педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані постійно підвищувати свій професійний і загальнокультурний рівні та педагогічну майстерність» [Закон України «Про освіту», 2017].

На основі нагромадженого за 22 роки власного досвіду Василь Олександрович стверджує, що відвідування й аналіз уроків мають бути в центрі повсякденних турбот директора школи і його заступників.

У книзі «Розмова з молодим директором» він зазначає, що «директор відвідує й аналізує уроки не тільки для того, щоб учити вчителів, давати їм поради. Педагогічна лабораторія школи – це творча єдність всіх учителів, повсякденне інтелектуальне збагачення, взаємний обмін духовними цінностями. У досвідченого педагога треба відвідувати достатню кількість уроків для того, щоб з його індивідуальної творчої лабораторії все цінне передавати в колективну педагогічну лабораторію школи» [Сухомлинський, 1976: с. 578].

У книзі «Павлівська середня школа» є розділ «Допомога учителю в удосконаленні педагогічної майстерності», в якому він розповідає про свою індивідуальну роботу директора школи з учителями, про допомогу їм у створенні індивідуальної творчої лабораторії. «Мудра любов до дітей – вершина нашої педагогічної культури, думки й почуттів, – стверджував В. Сухомлинський – сердечність, теплота, доброзичливість у ставленні до дитини – те, що можна назвати загальним словом доброта є наслідком великої, тривалої роботи педагога над самовихованням почуттів». Ці слова видатного педагога актуальні і сьогодні.

«Одним із дев'яти ключових компонентів формули Нової української школи є педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками. Нова школа працюватиме на засадах «педагогіки партнерства», – зазначено в Концепції Нової української школи. Місія Нової української школи – допомогти розкрити та розвинути здібності, таланти і можливості кожної дитини на основі партнерства між учителем, учнем і батьками. «Якщо вчитель став другом дитини, якщо ця дружба осяяна благородним захопленням, поривом до чогось світлого, розумного, у серці дитини ніколи не з'явиться зло», – писав Василь Сухомлинський. Нова школа потребує нового вчителя, який зможе стати агентом змін. Українська школа буде успішна, якщо до неї прийде успішний, умотивований учитель, який має свободу творчості й розвивається професійно» [Нова українська школа, 2017].

У Законі «Про освіту» зазначено: «Професійний розвиток педагогічних і науково-педагогічних працівників передбачає постійну самоосвіту, участь у програмах підвищення кваліфікації та будь-які інші види і форми професійного зростання» [Закон України «Про освіту», 2017]. У річних планах роботи Павлівської школи був виділений розділ «Робота

директора і його заступника з учителями». У ньому зазначалося, кому з учителів рекомендується при підготовці до уроку скласти детальний конспект викладу нового матеріалу, хто зобов'язаний систематично (1-2 рази в місяць) подавати на перевірку директора школи плани уроків, з якими педагогами (молодими і малодосвідченими) будуть складати план-конспект до уроків директор і заступник, хто з учителів згідно з програмовим матеріалом, розробляє систему уроків певного розділу чи теми. Не залишався поза увагою і такий шлях підвищення майстерності, як взаємовідвідування, тому в розділі зазначалося, у яких колег повинен відвідувати уроки кожен педагог.

Звертаючись до директорів шкіл, В. Сухомлинський наголошував, що під час відвідування й аналізу уроків вони повинні бачити рівень педагогічної майстерності вчителя, щоб зробити правильний висновок не тільки про педагогічну і методичну лабораторію вчителів, а й про його духовне багатство, кругозір, інтереси. Він відвідував і аналізував велику кількість уроків своїх колег. «Про урок як єдине ціле з учителем треба говорити вже після першого відвіданого в нього уроку, але лише аналіз системи уроків дає змогу перейти до узагальнень про взаємозалежність педагогічних явищ» [Сухомлинський, 1976: Т.4, с. 414].

Аналіз уроку складався з роздумів директора і учителя про урок. «Повноцінний лише той аналіз уроку, – наголошував видатний педагог, – який складається з роздумів директора і вчителя про урок. Розмова про урок, роздуми, взаємне проникнення в думки і погляди одне одного – це дуже важлива умова повноцінного педагогічного керівництва» [Сухомлинський, 1976: Т.3, с. 414].

У Павльському державно-меморіальному музеї зберігається 31 книга, із записами й аналізами уроків, відвіданих Василем Олександровичем протягом 1948-1970 рр.

Крім періодичного відвідування, значне місце в його роботі займало вивчення та аналіз системи уроків з того чи іншого предмету. У планах роботи школи на кожний навчальний рік він зазначав у кого протягом навчального року буде вивчатися система уроків директором школи, а в кого – заступником директора. Як правило охоплював такий вид контролю за навчально-виховною роботою 15-18 вчителів. Директор відвідував і аналізував систему уроків у найбільш досвідчених педагогів разом з молодим учителем.

У статті «Найважливіша ділянка роботи керівника школи», яка була опублікована у журналі «Радянська школа» № 7 за 1965 рік Василь Олександрович наголошував: «Я зробив для себе правилом поки не побував на двох уроках, вважаю, що сьогодні в школі нічого не робив. Якщо сьогодні нарада директорів, то це означає, що два уроки, які треба було відвідати сьогодні, будуть відвідані завтра. Отже, завтра в мене буде напружений день – треба побувати на чотирьох – п'яти уроках. Перед поїздкою на чотири – п'ять днів я протягом двох тижнів відвідую не по два,

а по три уроки щодня» [*Найважливіша ділянка роботи керівника школи, 1965*].

«Найбільш педагогічно виправдана форма аналізу роботи вчителів директором школи, – на думку В. Сухомлинського, – періодичне відвідування уроків у всіх учителів – і в того, хто працює 20 чи 30 років, і в молодого педагога, який рік тому прийшов у школу. Поміляються керівники шкіл, які вважають, що в педагога з багаторічним стажем можна відвідувати менше уроків. Великий стаж, не завжди означає багатий досвід» [*Сухомлинський, 1976: Т.3, с. 578*].

З метою надання індивідуальної допомоги вчителю, директор школи глибоко вивчав систему його роботи, форми підготовки до уроків. З учителем початківцем, який розпочинав працювати в школі він проводив бесіду, надавав допомогу у підготовці і проведенні уроків, глибоко їх аналізував, давав рекомендації щодо їх удосконалення. Поряд з цим учитель був зобов'язаний вивчати педагогічну літературу. Індивідуальний план роботи для початківців складав директор. Він визначав на початку року рівень підготовки молодого вчителя, показував шляхи удосконалення його педагогічної майстерності на зразках власної роботи, надавав допомогу у складанні календарних планів, у підготовці до уроків, а найбільш складні теми розробляв спільно, допомагав у підготовці та підборі дидактичних матеріалів, наочних посібників, проведенні уроків та позакласних заходів. У кінці року він знову проводив з учителем бесіду. Це мало надзвичайно важливе значення. Педагог, який не мав ніякого досвіду, з роками ставав досвідченим майстром своєї справи.

У статті 76 Закону України «Про освіту» зазначено, що у системі освіти діє психологічна служба. Психологічне забезпечення освітнього процесу в закладах освіти здійснюють практичні психологи [*Закон України «Про освіту», 2017*]. Василь Олександрович невдачі у вихованні дітей пояснював низькою педагогічною й психологічною культурою окремих педагогів. Саме тому у 1965 році ним були запроваджені психолого-педагогічні семінари. Управління навчально-виховним процесом у його школі здійснювалося на психологічній основі. Була створена психологічна служба. Двічі на місяць проводилися заняття психолого-педагогічного семінару. Директор школи і найбільш досвідчені вчителі читали для своїх колег цікаві лекції з найрізноманітніших наукових проблем. Згідно з визначеною темою до кожної лекції добиралася спеціальна література, яку опрацьовували всі вчителі, готуючись до семінару.

Виступаючи на черговому засіданні психолого-педагогічного семінару в грудні 1968 року із темою «Учитель – вихователь» В. Сухомлинський зазначав: «Те, що ми називаємо інтересом до знань, – йде від особи вчителя, від його духовного багатства. Учителю необхідно безпосередньо звертатися до душі, думок і почуттів вихованців» [*Протоколи засідання психологічного семінару 1968-1969: с. 17*].

У педагогічній спадщині вченого робота з молодими вчителями

Pedagogy

займає особливе місце. Відвідуючи уроки молодих учителів, він постійно глибоко аналізував їх. Аналіз полягав не лише в тому, щоб вказати на позитивні та негативні сторони опитування, закріплення, викладу, а перш за все в тому, щоб допомогти молодому колезі в удосконаленні його педагогічної майстерності. Цьому в значній мірі сприяла активна участь всіх педагогів в таких формах педагогічної роботи, як: «Школа педагогічної культури», «Індивідуальна творча лабораторія», «Школа педагогічного досвіду», «Школа педагогічної майстерності».

Вважаючи урок основою технології педагогічної майстерності вчителя, Василь Олександрович особливу увагу приділяв контролю за роботою вчителів на уроці. Наведемо лише кілька тем, з якими він виступав на засіданнях педагогічної ради:

– «Про педагогічну культуру уроку і якість знань учнів» (28.12.1966 р.)

– «Шляхи удосконалення уроку» (10.11.1967 р.).

– «Про удосконалення уроку» (8.01.1968 р.).

Виступаючи на засіданні педагогічної ради 08 жовтня 1969 року В. Сухомлинський наголошував на тому, що «...найголовніше завдання вчителя на уроці – бачити як учні думають, чи думають вони взагалі. Чи є в даний момент контакт між думкою учнів і вчителя. Великим недоліком багатьох уроків є відсутність стану розумової зосередженості» [*Протоколи засідання педагогічної ради, 1969-1971: с. 6*].

Директор школи велику увагу приділяв зростанню педагогічної майстерності вчителів. Переконливим свідченням цього є тематика засідань педагогічних рад школи, на яких він глибоко аналізував відвіданні ним уроки.

На засіданнях педагогічної ради традиційно аналізувався стан викладання окремих предметів та рівень знань учнів. Це в значній мірі сприяло підвищенню професійної майстерності вчителів школи. Так, наприклад, у протоколі засідання педагогічної ради від 10 жовтня 1966 року, на якій розглядалося питання «Про педагогічну культуру вчителя» зазначено: «Вважати найголовнішим завданням кожного вчителя – наполегливу працю над підвищенням своєї педагогічної культури» [*Протоколи засідання педагогічної ради, 1965-1966: с. 70*].

В одному з пунктів рішення педагогічної ради «Про шляхи удосконалення уроку» записано: «Кожному вчителю серйозно й наполегливо щоденно працювати над удосконаленням форм і методів навчання, виготовленням нового і правильним використанням наявного унаочнення» [*Протоколи засідання педагогічної ради, 1965-1966: с. 72*].

Протягом року кожен учитель працював над методичною темою. Узагальнювалися результати роботи, розроблялися рекомендації, які успішно використовувалися вчителями в навчально-виховному процесі.

Василь Олександрович був глибоко переконаний в тому, що фундамент успішного навчання учнів у середніх і старших класах

зкладається у початковій ланці. Тому над удосконаленням професійної майстерності вчителів початкових класів працював надзвичайно багато. Наполегливо вимагав від них бездоганного знання теоретичного матеріалу, високої професійної майстерності у проведенні уроків, індивідуального підходу до учнів.

З цією метою, розповідають вчителі, які працювали з видатним педагогом, він проводив уроки в початкових класах, вчив педагогічної майстерності, наполегливо стежив, щоб учителі систематично поповнювали свої теоретичні та методичні знання, забезпечував необхідною наочністю та методичною літературою.

Учителям початкових класів спочатку важко давалося впровадження системи творчих письмових робіт. Василь Олександрович допомагав кожному в складанні творів, часто сам їх писав для вчителя, вчив вибирати тему, складати план, підбирати образні вислови.

Видатний педагог був переконаний в тому, що дитина розвивається до семи років завдяки отриманим враженням з навколишнього світу. Тому директор особисто готував до навчання в школі шестирічних дітей. Він створив для них «Школу радості», про яку розповів у книзі «Серце віддаю дітям». Двічі на тиждень він вів майбутніх першокласників у природу, вчив спостерігати та відчувати її красу.

Видатний педагог проводив велику роботу з учителями, які повинні були працювати з молодшими школярами. З його ініціативи з 1956 року вчителі початкових класів організовано розпочали проводити підготовку дітей дошкільного віку. «Влітку 1960 року, – розповідала К. Жаленко, – Василь Олександрович наполегливо готував мене до роботи в першому класі. Детально пояснював як необхідно працювати, приносив зі своєї бібліотеки і рекомендував читати необхідну методичну літературу. На початку серпня ми зібрали майбутніх першокласників. Директор проводив цікаві бесіди з ними, наполегливо допомагав мені готуватися до занять. І ось перші уроки, перші радощі й невдачі. Він уважно стежив за кожним моїм кроком, відвідував мої уроки, детально аналізуючи кожний...».

Випускникам школи, які мріяли стати вчителями, давали характеристики-рекомендації для вступу на навчання у педагогічні вузи. В цих характеристиках детально розкривалися організаторські здібності випускника, любов до дітей, нахил до педагогічної праці. Яскравим свідченням цього є протокол засідання педагогічної ради №5 від 24 червня 1964 року: «Заслухавши інформацію директора школи В. Сухомлинського та класних керівників 11-х класів В. Скочко та О. Філіпова педагогічна рада вирішила: видати характеристики-рекомендації для вступу до вищих навчальних закладів таким випускникам: Н. Більчич, О. Сухомлинській, В. Горбач, К. Походій, Т. Озерянській, С. Гулідю, В. Озерянському, В. Сірій, Л. Швачко, В. Кривохатько» [*Протоколи засідання педагогічної ради, 1969-1971.*; с. 39].

Сьогодні, для тих школярів, які мріють у майбутньому стати вчителями, на базі педагогічно-меморіального музею В. Сухомлинського створено клуб «З поглядом у майбутнє».

Підписані угоди про співпрацю з Миколаївським університетом імені Василя Сухомлинського, Уманським педагогічним університетом імені Павла Тичини, Полтавським педагогічним університетом імені В. Г. Короленка, Центральноукраїнським державним педагогічним університетом імені Володимира Винниченка. Така робота дає свої плідні результати: кожного року випускники Павлівської школи поповнюють студентські ряди цих навчальних закладів. Після закінчення навчання більшість колишніх випускників повертаються на роботу в свою школу.

Всі молоді колеги, які мають стаж роботи до 5 років об'єднанні в клуб «Ми – сухомлиністи». Заняття проводяться щомісяця на базі педагогічно-меморіального музею. План роботи клубу передбачає глибоке вивчення педагогічної спадщини нашого земляка. Організовується зацікавлене обговорення книг та статей видатного педагога. Члени клубу виступають з рефератами.

За 5 років молоді вчителі глибоко вивчають книги В. Сухомлинського: «Павлівська середня школа», «Серце відаю дітям», «Сто порад учителеві», «Батьківська педагогіка», «Моральні заповіді дитинства і юності».

Молодим учителям керівник клубу з перших днів роботи нагадує слова видатного педагога з книги «Сто порад учителеві»: «Учителю потрібно володіти величезним талантом любові до людей і безмежної любові до своєї праці й насамперед до дітей, щоб на довгі роки зберегти бадьорість духу, ясність розуму, свіжість вражень сприйняття почуттів, а без цих якостей праця педагога перетворюється в муку» [Сухомлинський, 1976: Т.3, с. 633].

Індивідуальна робота молодих учителів з безцінними архівними матеріалами допомагає в певній мірі їм опанувати цим складним процесом. Гортаючи сторінки протоколу педради від 15 березня 1960 року, молоді вчителі звертають особливу увагу на слова Василя Олександровича: «Виховуючи дитину, вихователь в першу чергу повинен ставити перед собою питання, якою людиною повинен бути його вихованець, а не ким повинен бути». І далі на конкретних прикладах пояснює як цього досягти [Протоколи засідання педагогічної ради, 1959-1960: с. 45].

У протоколі засідання педради від 31 січня 1951 року, молоді вчителі звертають особливу увагу на слова корифея педагогічної науки: «Кожен учитель повинен щоденно турбуватися про зростання свого авторитету з перших днів роботи в школі» і наполегливо прагнуть до цього.

Наприкінці кожного навчального року проводиться конференція «Роль клубу «Ми – сухомлиністи» в зростанні професійної майстерності молодого вчителя», відбувається зацікавлений обмін досвідом роботи з питань творчого впровадження в практику роботи педагогічної спадщини

нашого земляка.

Висновки. Як показує аналіз творчої спадщини видатного педагога, В. Сухомлинський збагатив теорію і практику педагогічної взаємодії новими підходами. У його творчому доробку є чимало яскравих сторінок про педагогічну майстерність вчителів та керівників школи, яка в умовах демократизації управління освітнім процесом «Нової української школи» стає особливо актуальною.

ЛІТЕРАТУРА

- Закон України..., 2017* – Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. Верховна Рада України: [офіційний веб портал]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page2> (дата звернення 10.05.2018).
- Нова українська школа, 2016* – Нова українська школа // Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу. – URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola2016>.
- Сухомлинський, 1977* – Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв.: у 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 4. – С. 7–390.
- Сухомлинський, 1977* – Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах / В. О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – 639 с.
- Сухомлинський, 1977* – Сухомлинський В.О. Серце відаю дітям ; Народження громадянина ; Листи до сина / В. О. Сухомлинський ; [редкол. : Дзевєрін О. Г. (голова), Грищенко М. М., Заволока С. П., Сухомлинська Г. І. [та ін.]] . – Київ : Радянська школа, 1977. – 670 с.
- Сухомлинський, 1979* – Сухомлинський В. А. Сто советов учителю / В. А. Сухомлинский // В. А. Сухомлинский: избр. произ. у 5 т. – Т.2. – К.: «Радянська школа», 1979. – С. 447-701.
- Протоколи..., 1968-1969* – Протоколи засідання психологічного семінару. – К.: 1968-1969.
- Протоколи..., 1969-1971* – Протоколи засідання педагогічної ради. – К.: 1969-1971.
- Протоколи..., 1965-1966* – Протоколи засідання педагогічної ради. – К.: 1965-1966.
- Протоколи..., 1959-1960* – Протоколи засідання педагогічної ради. – К.: 1959-1960.

REFERENCES

- Zakon Ukrainy..., 2017* – Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Elektronnyi resurs]. Verkhovna Rada Ukrainy: [ofitsiyniy veb portal]. Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page2> (data zvernennia 10.05.2018).
- Nova ukrainska shkola, 2016* – Nova ukrainska shkola // Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. – Rezhym dostupu. – URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola2017>
- Sukhomlynskyi, 1977* – Sukhomlynskyi V. O. Pavlyska serednia shkola / V. O. Sukhomlynskyi // Vybr. tv.: u 5 t. – K.: Rad. shkola, 1977. – T. 4. – S. 7–390.
- Sukhomlynskyi, 1977* – Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory v piaty tomakh / V. O. Sukhomlynskyi. – K.: Radianska shkola, 1977. – T. 5. – 639 s.
- Sukhomlynskyi, 1977* – Sukhomlynskyi V.O. Sertse viddaiu ditiam ; Narodzhennia hromadianyna ; Lysty do syna / V. O. Sukhomlynskyi ; [redkol. : Dzeverin O. H. (holova), Hryshchenko M. M., Zavoloka S. P., Sukhomlynska H. I. [ta in.]] . – Kyiv : Radianska shkola, 1977. – 670 s.
- Sukhomlynskyi, 1979* – Sukhomlynskyi V. A. Sto sovetov uchyteliu / V. A. Sukhomlynskyi // V. A. Sukhomlynskyi: yzbr. proyz. u 5 t. – T.2. – K.: «Radianska shkola», 1979. – S. 447-701.
- Protokoly..., 1968-1969* – Protokoly zasidannia psykhologichnoho seminaru. – K.: 1968-1969.
- Protokoly..., 1969-1971* – Protokoly zasidannia pedahohichnoi rady. – K.: 1969-1971.
- Protokoly..., 1965-1966* – Protokoly zasidannia pedahohichnoi rady. – K.: 1965-1966.
- Protokoly..., 1959-1960* – Protokoly zasidannia pedahohichnoi rady. – K.: 1959-1960.